

ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МУЗЕЇВ АВІАЦІЇ І КОСМОНАВТИКИ В УКРАЇНІ

Досліджується питання історичної еволюції та сучасних тенденцій подальшого розвитку музейних установ авіаційно-космічного профілю в Україні. Аналізується процес формування української мережі державних авіаційно-космічних музеїв.

Ключові слова: авіаційно-ремонтне підприємство, авіація, експозиція, конструкторське бюро, космонавтика, літак, літакобудування, музей, музейна мережа, Повітряні Сили Збройних Сил України.

Исследуется вопрос исторической эволюции и современных тенденций дальнейшего развития музейных заведений авиационно-космического профиля в Украине. Анализируется процесс формирования украинской сети государственных авиационно-космических музеев.

Ключевые слова: авиационно-ремонтное предприятие, авиация, экспозиция, конструкторское бюро, космонавтика, самолёт, самолётостроение, музей, музейная сеть, Воздушные Силы Вооружённых Сил Украины.

The question of history evolution and modern tendencies of subsequent development of museum establishments of aviation-space type in Ukraine is explored. The process of forming of the Ukrainian network of state aviation-space museums is analysed.

Key words: aviation-repair enterprise, aviation, exposition, design bureau, cosmonautics, airplane, aircraft construction, museum, museum network, Air Force of Military Force of Ukraine.

Актуальність дослідження теми полягає в тому, що в умовах сучасного суспільства роль технічних музеїв незмінно зростає, адже вони висвітлюють зміни, зумовлені науково-технічним прогресом, інноваційною політикою держави. Технічні музеї, зокрема й музеї авіації та космонавтики, документують людську працю, творчі та виробничі процеси, сприяють естетичному і культурному вихованню молоді через популяризацію досягнень за роки свого існування.

Музеї авіаційно-космічного профілю створювалися та формувалися по-різному й у різний час, подібно «живому організму», який змінюється під впливом багатьох чинників. У першу чергу — це залежність музейних закладів від державної політики, рівня економічного й культурного розвитку. Вони виникали, розвивалися та змінювалися, як відповідь на потреби суспільства й культури

в збереженні та використанні матеріальних об'єктів авіаційно-космічної спадщини, популяризації наукових і технічних досягнень авіації й космонавтики серед усіх верств суспільства. Але не тільки зміст експозицій музеїв історії авіації та космонавтики становить їх цінність для суспільства. Історичні процеси еволюції та розвитку є одним із найважливіших факторів, який впливає на формування своєрідності кожного окремого музейного закладу.

Мета статті — наукове дослідження історичної еволюції музейних установ авіаційно-космічного профілю та процесу формування сучасної української мережі державних авіаційно-космічних музеїв.

Нині це питання майже ніхто не досліджував, тому серед джерел інформації знайти наукові праці в цьому напрямі дуже складно. Багато друкованих матеріалів у газетах та часописах і зовсім мало їх у наукових виданнях.

Україна — одна з небагатьох країн світу, в яких створюється і випускається авіаційна й космічна техніка, а також готуються висококваліфіковані фахівці для цієї галузі. З проголошення в серпні 1991 р. Акта про Незалежність України починається новий, досить складний період у житті нашої держави, який зумовив процес формування української мережі державних музеїв. Головною метою музейних закладів стало зібрання, дослідження, збереження, експонування та популяризація національних колекцій з всіх галузей людської діяльності, зокрема і авіації та космонавтики. Основою колекції з авіації та космонавтики мав стати шлях життєвий шлях і творча діяльність багатьох видатних українських учених і науково-дослідних колективів у сфері підкорення неба й опанування космічного простору.

Нині музейну мережу складають авіаційно-космічні музеї створені за часів радянської влади; музеї, формування яких розпочалося ще у 80-х рр., але їх відкриття відбулося вже в роки незалежності нашої держави; музеї, організацію яких зумовив процес реформування авіаційно-космічної галузі в Україні.

Після прийняття Україною Декларації про державний суверенітет у країні розпочався процес перетворення збройних формувань Радянської армії, дислокованих на її території, у формування Збройних Сил України та розвитку військової освіти. Процес реформування системи військової освіти розпочався з Чернігівського вищого військового авіаційного училища льотчиків (ЧВВАУЛ). На підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 19 серпня 1992 р. № 490 «Про реформування військової освіти» створений Чернігівський лицей з посиленою військово-фізичною підготовкою. Домівкою для навчального закладу стала база колишнього

ЧВВАУЛ [11, с. 6-7]. Так, у зв'язку з розформуванням Музей історії ЧВВАУЛ, який розташовувався в клубі училища, перенесли до однієї із кімнат ліцею.

Якщо приміщення та основний склад офіцерів-викладачів колишнього ЧВВАУЛ успадкував Чернігівський ліцей, то весь набутий за тривалі роки досвід училища в листопаді 1995 р. передали Харківському інституту льотчиків Військово-Повітряних Сил, правонаступником якого нині є Харківський університет Повітряних Сил ім. І. М. Кожедуба (ХУПС). Важливе місце в системі організації військово-патріотичного виховання особового складу університету посідає військовий музей ХУПС. Основу музею складають експонати, зібрані з двох військових академій і дев'яти вищих військових училищ, дислокованих у минулому на території України, історію яких успадкував навчальний заклад [26, с. 59]. Так, до складу музею університету ввійшли фонди музеїв історії Харківського вищого військового авіаційного училища льотчиків ім. С. І. Грицевця та Харківської військової інженерної радіотехнічної академії Протиповітряної оборони ім. Л. О. Говорова.

Відбулися зміни і в системі навчальних закладів України цивільної авіації. Одним з найбільших навчальних закладів цього профілю є Київський міжнародний університет цивільної авіації (КМУЦА), якому 11 вересня 2000 р. керівництво держави надало статусу національного та нову назву — Національний авіаційний університет (НАУ). Так, у зв'язку з ліквідацією Міністерства цивільної авіації СРСР згідно з протоколом НМС № 25 від 18 червня 1992 р. музей інституту дістав назву «Народний музей повітряного транспорту при КІЩА» [25, с. 5], а пізніше — «Народний музей повітряного транспорту при КМУЦА».

7 березня 2001 р. згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України № 74-р прийнято рішення про створення на базі Музею НАУ Державного музею авіації (ДМА) [20]. Експозицію музею розмістили на навчальному аеродромі НАУ в Жулянах та урочисто відкрили 30 вересня 2003 р. Також до 70-річчя НАУ створили й новий Музей університету, який після відкриття ДМА став його філією [24, арк. 1].

У процесі реформування авіаційної освіти багато училищ закрили, деякі перетворили в коледжі або ліцеї, як у самостійні, так і у певні структурні підрозділи інших навчальних закладів. Так, до складу НАУ ввійшов Криворізький коледж (у минулому — Криворізьке авіаційне училище). Разом із закладом назву змінив і музей училища на Історично-авіаційний музей Криворізького коледжу НАУ. Кременчуцьке льотне авіаційне училище стало самостійним навчальним закладом — Кременчуцький льотний

коледж, а разом із ним музей історії училища на даний момент є вже музеєм історії коледжу.

Нині в системі державної освіти України, який випускає фахівців авіаційно-космічного профілю, провідним навчальним закладом є Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» (ХАІ). Структурний підрозділ навчального закладу — Музей історії ХАІ [14, арк. 2]. Музей засновано відповідно до наказу ректора ХАІ № 91 від 29 травня 1992 р. [16, арк. 1].

На деяких українських авіаційно-ремонтних підприємствах для збереження своєї історії та досвіду всього колективу теж організовані музейні заклади. На Одеському і Чугуївському авіаційно-ремонтних заводах музеї відкрито ще за часів радянської влади, але й понині вони зберегли свої культурні установи.

Процес створення музеїв з історії авіаційно-ремонтних заводів характерний і для років незалежності України. Так, у серпні 1992 р. відкрито музей Луганського авіаційно-ремонтного заводу (ЛАРЗ). Після скорочення в середині 90-х рр. Луганського авіаційного училища штаурманів керівництво ЛАРЗ забрало його літальні апарати та вирішило створити на базі свого підприємства Музей авіаційної техніки. На підставі Положення державної реєстрації, переєстрації й обліку музеїв, затвердженого наказом Міністерства культури та мистецтва України від 30 квітня 1996 р. № 20, Луганським обласним управлінням культури зібранню авіаційної техніки ЛАРЗ надано статусу музею. Офіційне відкриття музею відбулося 18 серпня 1996 р. [22, с. 44].

Також у 2006 р. відкрили постійно діючий Музей історії авіа-підприємства і на Львівському державному авіаційно-ремонтному заводі (ЛДАРЗ) [12, с. 5].

В умовах ринково-конкурентних відносин однією із турбот керівників і власників підприємств є імідж фірми, доказ її міцності й високої якості продукції. З цією метою Харківський і Київський авіаційні заводи та Авіаційний науково-технічний комплекс ім. О. К. Антонова починають використовувати виставки продукції та власні музеї з історії своїх установ, які не лише зберегли, а й роблять усе можливе щоб нині вони продовжували розвиватися. Оскільки зазвичай, з таких музеїв починають ознайомлювати з підприємством потенційних замовників.

Нині столицею військової авіації України є місто Вінниця: саме тут дислокується штаб Командування Повітряних Сил (ПС) Збройних Сил (ЗС) України. У 2001 р. командувач Військово-Повітряних Сил (ВПС) України В. І. Стрельніков віддав розпорядження «Про створення музею ВПС». Так, 25 серпня 2001 р.

відбулося відкриття першої експозиції літальних апаратів на території штабу Головного командування ВПС ЗС України у м. Вінниці. З виникненням нового виду в ЗС України — ПС, були видані директиви Міністром оборони України від 20.04.2005 р. № Д-322/1/010 [3], Командувача ПС ЗС України від 05.05.2005 р. № 350/106/1/03 [2] та наказ начальника штабу ПС ЗС України від 04.11.2005 р. № 203 «Про формування Військово-історичного музею ПС ЗС України» [13]. Так, на базі музею ВПС створили новий Військово-історичний музей ПС ЗС України, який відкрили 31 жовтня 2005 р.

9 травня 2007 р. у Полтаві на місці колишнього військового аеродрому, на якому базувалася важка бомбардувальна авіаційна дивізія, створений «Музей Дальньої авіації» [7, с. 3-4]. Також з нагоди 64-ї річниці Перемоги 9 травня 2009 р. у Полтаві в колишньому штабі дивізії відкрито Військово-історичний музей 13-ї гвардійської Дніпропетровсько-Будапештської ордена Суворова II ступеня важкої бомбардувальної авіаційної дивізії [10, с. 3].

У 2006 р. місцеві ентузіасти звернулися до голови м. Конотоп І. Огрохіна з клопотанням про створення Музею авіації. Отримавши згоду від Державного департаменту надлишкового майна Міністерства оборони України для майбутнього музею була передана деяка частка авіатехніки [23, с. 1-2]. Музей авіації відкрито восени 2008 р., а на початку грудня цього ж року музей увійшов, на правах окремого відділу, до складу Конотопського краєзнавчого музею ім. О. Лазаревського.

На Сумщині є й два меморіальні музеї, які присвячені відомому льотчику, тричі Герою Радянського Союзу, маршалу авіації І. М. Кожедубу. Так, 8 червня 2005 р. до 85-ї річниці з дня народження І. М. Кожедуба в гуртожитку Шосткінського хіміко-технологічного технікуму, в якому він проживав навчаючись у технікумі, відкрито відділ Шосткінського державного краєзнавчого музею «Музей І. М. Кожедуба» [27, с. 28], другий — «Народний краєзнавчий музей ім. І. М. Кожедуба» на його батьківщині в с. Ображіївка Шосткінського району Сумської області.

Згідно з розпорядженням голови райдержадміністрації О. С. Ковтун у процесі виконання Програми розвитку музейної справи в Олександрівському районі, 7 жовтня 2003 р. в смт. Олександрівка Кіровоградської області відкрито Меморіальну кімнату-музей Л. М. Мацієвича — одного з перших вітчизняних льотчиків, автора першого у світі проекту авіаносця та гідропланів. Музей увійшов на правах філії до складу Олександрівського районного краєзнавчого музею [9, с. 112].

Відповідно до рішення Харківського міського виконавчого комітету № 69 від 9 березня 1992 р., Музей історії авіації ім. С. В. Гризодубова, який створений ще на початку 70-х рр. як Кабінет історії авіації Харківщини при кафедрі конструкцій літальних апаратів Харківського авіаційного інституту, змінив свій статус і став структурним підрозділом громадської організації — Харківського обласного комітету космонавтики. З цього року він називається «Аерокосмічний музей ім. С. В. Гризодубова» [18, арк. 1]. Пізніше, в 1998 р., Харківська міська рада ухвалила рішення про створення на базі Аерокосмічного музею комунального закладу культури «Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових» [17]. А з 2000 р. музей став філією «Центру культури Київського району м. Харків» [19].

Після розпаду Радянського Союзу наша держава успадкувала підприємства з проектування і виробництва космічної апаратури та ракетно-космічної техніки. 10 квітня 2004 р. відзначався піввіковий ювілей Державного підприємства «Дніпропетровського конструкторського бюро «Південне» ім. М. К. Янгеля» — провідної організації із розробки ракетних комплексів і ракетно-космічних систем. «В Україні намічено комплекс заходів щодо святкування 50-річчя ДКБ «Південне» ім. М. К. Янгеля. Планом заходів передбачено створення на базі ДКБ Музею ракетно-космічної техніки» [5, с. 18].

27 квітня 1991 р. у м. Києві відкрито Музей космонавтики в приміщенні, яке належало Київському радіозаводу. Але в сер. 90-х рр. Київський радіозавод збанкрутував, тому музей був змушений переїхати. Нині, завдяки підтримці колишнього директора Київського планетарію І. Кречко та при допомозі товариства «Знання України», Музей космонавтики розташовується в приміщенні планетарію. Офіційна дата відкриття музею при Київському планетарії — 1 грудня 2001 р.

У 1977 р. серед працівників Житомирського меморіального будинку-музею академіка С. П. Корольова виникла ідея створення виставкового павільйону для експонування зразків космічної техніки. Так, у 1986 р. закінчилося будівництво павільйону для експозиції «Космос» [1, с. 38-42], а постановою Ради Міністрів УРСР № 256 від 24 липня 1987 р. музей набув статусу самостійного та назву «Житомирський музей космонавтики ім. С. П. Корольова». Відкриття відділу «Космос» відбулося 1 червня 1991 р. Нині до складу цього культурного закладу входять два відділи — Меморіальний будинок-музей С. П. Корольова і «Космос».

У сучасній системі музейної мережі є й заклади, які одночасно поєднали в собі дві галузі — авіацію та космонавтику. В 1998 р.

у Державному музеї історії авіації в смт. Вороновиця, який створений в пам'ять перебування в цих місцях О. Ф. Можайського 7 травня 1971 р., проведено реекспозицію, після чого він змінив назву на сучасну — Державний музей історії авіації та космонавтики України [4, с. 26].

Згідно з рішенням Полтавської обласної Ради народних депутатів № 260 від 19 червня 1986 р. та наказом Міністерства культури України № 451 від 4 серпня 1987 р. започатковано Полтавський музей авіації та космонавтики [15, с. 8]. Так, з лютого 1988 р. розпочато пошук експонатів та матеріалів для майбутнього музею, який офіційно відкрили 22 вересня 2001 р.

14 травня 2008 р. в Києві в реставрованому та відбудованому приміщенні колишніх авіаційно-автомобільних майстерень, де на початку ХХ ст. київські ентузіасти створювали свої перші літальні апарати, відкрито відділ «Історія авіації та космонавтики ім. І. І. Сікорського» Державного політехнічного музею при Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут» [6, арк. 1].

Але разом з розвитком сучасної мережі авіаційно-космічних музеїв для 90-х рр. ХХ ст. був характерним і процес ліквідації чи знищення музейних установ. Так, Музей історії Цивільного Повітряного Флоту в м. Харкові вже не працює. Будівля управління Харківського аеропорту, в якій розташовувався музей, перебуває в аварійному стані. Нині для відновлення повноцінної діяльності музею необхідне нове приміщення. Тому він перебуває так би мовити «в законсервованому» стані, колекція якого зберігається в ящиках.

«Ещё недавно был в Львовской области г. Нестеров, не далеко от которого возвышался монумент в честь П. Н. Нестерова. Однако сегодня город переименован в Жовкву, монумент разрушен, музей уничтожен» [8, с. 3]. Рішучі кроки з боку держави та місцевих органів влади по врятуванню меморіалу та музею П. М. Нестерова не було здійснено. Тому, коли він став нікому не потрібним майном, цей комплекс знищили, а речі з музею розграбували і просто викинули на смітник.

Деякі колекції та експонати музеїв вдалося врятувати завдяки передачі їх до інших музеїв. Так, у зв'язку з реформуванням ПС ЗС були ліквідовані військові частини гарнізону в м. Прилуки Чернігівської області. Припинив своє існування 184 гвардійський Полтавсько-Берлінський ордена Леніна Червонопрапорний бомбардувальний авіаційний полк. «Від полку залишився музей, який перенесли до Державного музею авіації у м. Київ» [21, с. 5].

Отже, зі здобуттям Україною незалежності почався відлік нової історії розвитку музейних закладів авіаційно-космічного профілю в нелегких для них соціально-економічних та політичних умовах. У 90-х рр. ХХ ст. в українській державній системі відбувалися певні реформи, які зумовили процес історичної еволюції музейної мережі. Так, у зв'язку з реформуванням Повітряних Сил Збройних Сил України та розвитком спеціалізованої авіаційно-космічної освіти, музеї разом зі своїми закладами змінюють статус і назви. Деякі музейні заклади з матеріальною та технічною базою вже ліквідованих установ передавали до інших організацій, які стали їхніми правонаступниками. Серед підприємств авіаційно-космічної галузі є і ті, що змогли зберегти свої музейні осередки, котрі діють понині. Але не всі музеї авіації та космонавтики продовжили своє існування, деякі з них у зв'язку з розпадом Радянського Союзу й ліквідацією партійних та комсомольських організацій припинили свою діяльність.

Цю тему можна в подальшому розглянути в детальнішій науковій праці, пов'язаній з розвитком музейної справи з авіаційної та космічної тематики в Україні.

Список літератури

1. Батина І. Д. Об особенностях научного проектирования экспериментальной экспозиции «Космос» / І. Д. Батина, Л. М. Русанова // Человек и космос : материалы межреспуб. конф. музеев космонавтики, Житомир, 14-16 мая 1991 г. : сб. текс. выст. — Житомир, 1993. — С. 38-42.
2. Витяг з директиви Командувача ПС ЗС України від 05.05.2005 р. № 350/106/1/03, м. Вінниця // Архів Військово-історичного музею ПС ЗС України. — 1 арк.
3. Витяг з директиви Міністра оборони України від 20.04.2005 р. № Д-322/1/010, м. Київ // Архів Військово-історичного музею ПС ЗС України. — 1 арк.
4. Вінниччина музейна : [довідник / відп. за випуск К. І. Висоцька]. — Вінниця: друк ФОП Добринська М. Г., 2008. — 96 с.
5. Дернова В. Завдання — утриматися на високотехнологічній орбіті / В. Дернова // Крила України. — 2004. — № 14. — С. 18.
6. Звіт про наукову роботу ДПМ за 2008 р. // Архів Державного політехнічного музею при НТУУ «КПІ». — 12 арк.
7. Кадук Я. «Страшный» самолёт и шпионский шар можно потрогать в Полтаве / Я. Кадук // Крила України. — 2010. — № 1-2. — С. 3-4.
8. Катачин А. В петле равнодушия / Александр Катачин // «2000 et cetera». — 2007. — 18 мая. — С. 3.
9. Кузик Б. Духовні скарби рідної землі / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. — Дніпропетровськ : «АРТ-ПРЕС», 2007. — 582 с.
10. Лазарев В. Щоб зберігся зв'язок поколінь / В. Лазарев // Крила України. — 2009. — № 17-18. — С. 3.

11. Мазур Г. Підкорювати небо вчать у Чернігові / Г. Мазур // Крила України. — 2008. — № 15. — С. 6-7.
12. Назаркевич В. Історію авіації Галичини збережено / В. Назаркевич // Крила України. — 2010. — № 38. — С. 5.
13. Наказ начальника штабу — першого заступника командувача ПС ЗС України від 04.11.2005 р. № 203, м. Вінниця «Про формування Військово-історичного музею ПС ЗС України» // Архів Військово-історичного музею ПС ЗС України. — 1 арк.
14. Положення про Музей ХАІ // Архів Музею історії Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ». — 3 арк.
15. Полтавський музей авіації та космонавтики : [буклет / автори-укладачі: Д. П. Кальний, І. О. Пістоленко]. — Полтава : типографія Управління культури Полтавської облдержадміністрації, 2002. — 8 с.
16. Приказ № 91 от 29.05.1992 г. «Об организации музея истории института» // Архів Музею історії Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ». — 2 арк.
17. Рішення Харківського міського виконавчого комітету № 1343 від 9 грудня 1998 р. «Про створення комунального закладу культури «Меморіальний музей-квартира сім'ї Гризодубових»» // Архів Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових. — 2 арк.
18. Рішення Харківського міського виконавчого комітету № 69 від 9 березня 1992 р. «Про утворення Аерокосмічного музею на базі Музею історії авіації ім. С. В. Гризодубова» // Архів Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових. — 1992-1996. — Кн. 2. — 138 арк.
19. Рішення Харківської міської ради XI сесії XXIII скликання від 17 листопада 1999 р. «Про реорганізацію установ культури Київського району» // Архів Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових. — 1 арк.
20. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 березня 2001 р. № 74-р «Про створення Державного музею авіації» // Архів Державного музею авіації. — 1 арк.
21. Сизоненко С. Гарнізон не здається / С. Сизоненко // Крила України. — 2004. — № 8. — С. 5.
22. Сонько С. В. Авіаційний музей в Луганске. К 70-літтю Луганського авіаційного ремонтного заводу / С. В. Сонько // Авиация и Время. — 2001. — № 4. — С. 44-45.
23. Тригуб О. У Конотопі створено авіаційний музей / О. Тригуб // Крила України. — 2008. — № 50. — С. 1-2.
24. Уніфікований паспорт музею, 2004 р. // Архів Музею Національного авіаційного університету. — 3 арк.
25. Урбанський Ю. С. Київський міжнародний університет цивільної авіації: [буклет] / Ю. С. Урбанський. — К. : «АртЕк», 1998. — 22 с.
26. Харківський університет Повітряних Сил ім. І. Кожедуба: сторінки історії та сьогодення. 1930-2010 / Відп. за вип. А. А. Голота. — Х. : Вид-во «ХУПС ім. І. Кожедуба», 2010. — 400 с.
27. Шумара Т. О. Музей І. М. Кожедуба / Т. О. Шумара // Музеї України. — 2008. — № 2. — С. 28.

Надійшла до редакції 09.01.2012 р.